

İTTİHAT ve TERAKKİ CEMİYETİ

mişlerdir. Ancak yeni rejimin önde gelen pek çok isminin eski İttihatçı kadro içinde yer almış olması ve bunların bir kısmının İttihatçılık'la yeni rejim taraftarlığı arasında kararsız bir durumda kalması ciddi bir sorun oluşturmuştur. Bu da tercihini İttihatçılık yönünde kullanan ve daima potansiyel suçlular olarak görülen eski İttihat ve Terakkî mensuplarının tasfiyesinin en önemli sebebinin teşkil etmiştir. İttihatçılar'ın muhâkemeleri, suikast-taki rollerinden ziyade 1908 öncesinden 1926 yılına kadar İttihat ve Terakkî'nin bütün faaliyetlerinin sorgulanmasına dönüşmüş ve bir siyasî tasfiye ile sonuçlanmıştır.

İttihat ve Terakkî'nin yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasî hayatı ve bu yeni yapı içerisinde siyasî teamüllerin teşekkülü üzerindeki etkisi tartışılmaz olmakla birlikte bu cemiyet / fırkanın çok uluslu bir devletin şartları içinde doğmuş ve yine böylesine bir çerçevede faaliyette bulunmuş bir örgüt olduğunu da göz ardı etmemek, bu alanda aşırı genellemelere gitmemek daha doğru olur.

BİBLİYOGRAFYA :

I. Osmanlı İttihat ve Terakkî Cemiyeti (1889-1902). *Osmanlı İttihat ve Terakkî Cemiyeti Nizamnamesi*, [baskı yeri yok] 1895; [İbrahim Temo], *Hareket*, İstanbul [Bükrüş] 1313; a.mlf., *İttihat ve Terakkî Cemiyetinin Teşekkülü ve Hidematî[sic] Vataniye ve İnkılâbî [sic] Millîye Dair Hatıratım*, Mecidiye 1939; *Osmanlı İttihat ve Terakkî Cemiyeti Nizamnamesi-Nizam jam'ıyyat al-ittihâd wa al-taraqqî al-uthmâniyya*, [baskı yeri yok] 1897; *Procès contre le Mechveret et la Jeune Turquie*, Paris 1897; Şerafeddin Mağmumî, *Hakikat-ı Hal*, Paris 1315; Ali Kemal, (*Cenevre'de*) *Neşredilmekte Bulunan Osmanlı Gazetesinin (17) Numerolu ve (1) Ağustos 1898 Tarihli Nüshasında (Darbe-i Hak) Ünvanı ile Neşredilmiş Bir Fıkra-i Müfteriyâneye Cevabdır*, Paris 1898; Tunalı Hilmi, *al-Ma'rûd amâma allâh wa al-nâs*, Kahire 1899; a.mlf., *Murad*, Cenevre 1317; Damad Mahmoud Pacha, *Protestation de S. A. Damad Mahmoud Pacha contre la nouvelle décision prise par le Sultan Abdul Hamid II à l'égard des Turcs résident à l'étranger*, London 1900; Mehmed Sabahaddin - Ahmed Lutfullah, *Umum Osmanlı Vatanşahlarımızı Beyannâme*, Kahire 1901; *Le congrès des libéraux ottomans*, Paris 1902; Ali Fahri, *Açık Mektub: Ali Pinhan Bey'e*, Kahire 1322; a.mlf., *Emel Yolunda*, İstanbul 1328; Şûrâ-yı Ümmet, *Ali Kemal Da'vası*, İstanbul 1325; Mehmed Murad, *Mücâhede-i Millîye: Gurbet ve Audet Devirleri*, İstanbul 1326; Hoca Muhiddin, *Hürriyet Mücâhedeleri yahud Fırak ve Menfâ Hâtıraları*, İstanbul 1326; Leskovikî Mehmed Rauf, *İttihat ve Terakkî Cemiyeti Ne İdi?*, İstanbul 1327; Cevrî [Mehmed Reşid], *İnkılâb Niçün ve Nasıl Oldu?*, Kahire 1909; İsmail Kemal, *The Memoirs of İsmail Kemal Bey*, London 1920; Hüseyinzâde Ali [Turan], "İttihat ve Terakkî Cemiyeti Nasıl Kuruldu [?]", *Tan*, 4-5 Mayıs

1938; Ahmed Bedevî Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, İstanbul 1945; a.mlf., *İnkılâp Tarihimiz ve İttihat ve Terakkî*, İstanbul 1948; a.mlf., *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, İstanbul 1956 [genişletilmiş ikinci baskı, İstanbul 1959]; a.mlf., *Harbiye Mektebinde Hürriyet Mücadelesi*, İstanbul [1960?]; *Ethem Ruhi Balkan: Hatıraları (Canlı Tarihler 6 içinde)*, İstanbul 1947; *Meclis-i Mebusan ve Ayân Reisi Ahmed Rızâ Bey'in Anıları*, İstanbul 1988; M. Şükrü Hani-oğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakkî Cemiyeti ve Jön Türklük*, İstanbul 1986; a.mlf., *The Young Turks in Opposition*, Oxford-New York 1995.

II. Osmanlı Terakkî ve İttihat Cemiyeti (1905-1908). Yukarıdaki kaynaklara ilâve olarak: *Osmanlı Terakkî ve İttihad Cemiyeti Nizamnamesi-i Esasî*, Kahire 1323; *Osmanlı Terakkî ve İttihad Cemiyeti Teşkilât-ı Dahiliye Nizamnamesi*, [Paris] 1324; *Osmanlı Terakkî ve İttihad Cemiyeti Umur-i Dahiliye [Ömer Naci]*, *Hayye-ale-l-felâh*, [Paris] 1325; Mehmed Ramih, *Berrî ve Bahrî Silah Arkadaşlarımız*, [Paris 1908]; Ahmed Niyazi, *Hâtırat-ı Niyazi yahud Tarihçe-i İnkılâb-ı Kebîr-i Osmaniden Bir Sahife*, İstanbul 1326; Ahmed Refik, *İnkılâb-ı Azim: 11 Temmuz 1324*, İstanbul 1324/1326; *Déclaration du congrès des partis d'opposition de l'Empire ottoman, réuni en Europe*, [Paris 1908]; *Osmanlı İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin Nizamnamesi*, Salonica 1909; *Kırmızı Kitab: İttihat ve Terakkî-Adem-i Merkeziyet* (haz. M. Bedri), İstanbul 1330, s. 19-41; Ali Haydar Midhat, *Hatıralarım: 1872-1946*, İstanbul 1946; Kâzım Namî Duru, *İttihat ve Terakkî Hatıralarım*, İstanbul 1957; [Talât Paşa?], *Talât Paşa'nın Hatıraları* (haz. Enver Bolayır), İstanbul 1958; Halil Paşa, *İttihat ve Terakkî'den Cumhuriyet'e: Bitmeyen Savaş: Kütülamare Kahramanı Halil Paşa'nın Anıları* (haz. Taylan Sorgun), İstanbul 1972; Bekir Fikri, *Balkanlarda Tedhiş ve Gerilla: Grebene*, İstanbul 1976; Mithat Şükrü Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü*, İstanbul 1979; Kâzım Karabekir, *İttihat ve Terakkî Cemiyeti: 1896-1909*, İstanbul 1982; [Halil Menteşe], *Osmanlı Mebusan Reisi Halil Menteşe'nin Anıları* (haz. İsmail Arar), İstanbul 1986; *Enver Paşa'nın Anıları* (haz. Halil Erdoğan Cengiz), İstanbul 1991; A. Iacovella, *İttihat ve Terakkî ve Masonluk* (trc. Tülin Altınova), İstanbul 1998; M. Şükrü Hani-oğlu, *Preparation for a Revolution: The Young Turks: 1902-1908*, Oxford-New York 2001; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "1908 Yılında İkinci Meşrutiyetin Ne Suretle İlan Edildiğine Dair Vesikalar", *TTK Belleten*, XX/77 (1956), s. 168-172.

III. İttihat ve Terakkî Cemiyeti Fırkası (1908-1918) ve İttihatçılar'ın 1926 Yılına Kadar Gerçekleştirdikleri Faaliyetler. Yukarıdaki kaynaklara ilâve olarak: *Said Halim ve Talât Paşaların Kabinelerinin Divan-ı Âlî'ye Sevklere Hakkında Divaniye Meb'usu Fuad Bey Merhum Tarafından Verilen Takrir Üzerine Berâ-yı Tahkikat Kur'a İsabet Eden Beşinci Şu'be Tarafından İcra Olunan Tahkikat ve Zabt Edilen İfadâtı Muhtevîdir*, İstanbul 1334; Arif Cemil, "İttihat ve Terakkî Rüşesâsının Diyar-ı Gurbet Maceraları", *Tevhîd-i Efkâr*, İstanbul 14 Mayıs 1922 vd.; *Cemal Paşa'nın Hatıratı*, 1913-1922, İstanbul 1339; Muhittin Birgen, "İttihad ve Tarakkide [sic] On Sene: İttihad ve Tarakkî [sic]

Neydi?", *Son Posta*, 16 Ekim 1936vd.; "Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları", *Tan*, İstanbul 3 Ağustos 1943 vd.; E. J. Zürcher, *The Unionist Factor: The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement, 1905-1926*, Leiden 1984; Târik Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler 3: İttihat ve Terakkî: Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, İstanbul 1989; M. Yamauchi, *The Green Crescent under the Red Star: Enver Pasha in Soviet Russia, 1919-1922*, Tokyo 1991; Zafer Toprak, "İttihat ve Terakkî'nin Paramiliter Gençlik Örgütleri", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, VII, İstanbul 1979, s. 95-113.

M. ŞÜKRÜ HANİOĞLU

İTTİSÂL

(bk. VÜSÛL).

İTTİSÂL

(الاتصال)

İnsan aklının,

kozmetik akılların sonucunu olan faal akılla kurduğu ilişki anlamında felsefe terimi.

İnsan aklının gelişmesi ve bilgiyle aydınlanması İslâm felsefesinin en temel meselelerinden birini oluşturur. Akıl teorisinin psikoloji ve epistemoloji yanında metafizik, teoloji ve ahlâkla da ilişkili olması problemin önemini daha da arttırmaktadır. Meşşâî filozoflar, Aristo'nun kuvve-fiil ve madde-sûret ayırımına dayanan doktrininden hareketle insan aklını, "güç halindeki fiil alanına çıkarak soyut kavramlara ulaşma yeteneği" şeklinde tanımlamışlardır. Bu noktada hangi gücün insan aklını kuvve halinden fiil haline çıkaracağı ve fiil haline geçen aklın soyut bilgilere nasıl ulaştığı soruları önem kazanmaktadır. İlk maddede (heyûlâ) olduğu gibi sırf güç ve istidat halindeki akıl da giderek heyûlânî denilen potansiyel ve edilgin durumundan kurtularak etkin hale geçmektedir. Güç halindeki insan aklını fiil alanına çıkaran bu etkin ilkeye "faal akıl" denmektedir. Faal akıl, "insanın düşünme ve bilme gücünün işlevsel hale getiren ve maddî eşyada kuvve halinde, maddî olmayan âlemde fiil halinde bulunan akfî objeleri (ma'kulât) ona kazandıran ilke" olarak tanımlanmıştır. İnsan aklıyla faal akıl arasındaki bu ilişkiye İslâm felsefesinde ittisâl denilmektedir.

Faal akıl ve etkisinin mahiyetiyle insan aklının ona hangi bilgi yollarıyla yöneleceği konusu İslâm filozofları arasında tartışmalıdır. Esasen Aristo'nun faal akıl konusundaki fikirlerinin müphemliği sebe-

biyle Aristo yorumcularının da ihtilâf ettiği bu konuda ilki Fârâbî – İbn Sînâ geleneğine, diğeri İbn Rüşd'e ait iki farklı yaklaşım bulunmaktadır. İslâm felsefesinde faal aklıla ittisâl meselesini bir doktrin olarak ortaya atan ilk filozof Fârâbî'dir. Bu doktrin Fârâbî'nin felsefesinde bilginin, felsefî bilgeliğin ve nebevî vahyin temellendirilmesinde önemli bir rol üstlenmiştir. Nitekim bu doktrinde faal akıl vahiy meleği Cebrâil ile özdeşleştirilmiştir. Faal akıl, Fârâbî'nin sudûr fikrine dayalı on akıl-dokuz felek kozmolojisinde ay feleğinin akıldır. Bu akıl bir "sûret verici" (vâhibû's-suver) olarak hem maddî âlemdaki değişmenin hem de akfî formların ilkesidir. İttisâl fikri açısından asıl önemli olan bu son özelliktir. Fârâbî'nin ma'kûlât dediği ve akfî bilginin konusu olan akledilir formların, soyut kavramların ve kanunlulukların insan aklına kozmolojik olarak en yakın ilkesi faal akıldır. İnsan aklının kendisiyle ittisâl kurup bilgi aldığı bu ontik varlık hem tabii varlıkların hem de akfî kavramların ilkesi olarak kabul edilmiş ve bu durum bilginin imkânı, kaynağı ve değeri açısından önemli sonuçlar doğurmuştur. Özellikle faal aklın Cebrâil ile aynı varlık sayılması, bilgeyi aydınlatan felsefî bilgiyle peygamberi aydınlatan vahyin aynı kaynağa bağlanması İslâm düşüncesinde derin etkiler doğurmuş ve yoğun tartışmalara yol açmıştır. Fârâbî'nin ideal yöneticisinin faal aklıla ittisâl edebilen, ilhama mazhar bir kişi oluşu sebebiyle onun siyaset felsefesinde devlet başkanıyla peygamber arasında sıkı bir benzerlik kurulmaktadır.

Peygamberde faal aklıla ittisâlin mahiyeti kısmen değişmektedir. Özellikle İbn Sînâ, Fârâbî'nin bu husustaki fikirlerini geliştirerek peygamberde heyûlânî aklın istidat olarak en yüksek güce ulaştığı seviyeye "kutsî akıl" adını vermiş ve vahiy olayını bu aklın faal aklıla (Cebrâil) ittisâli olarak açıklamıştır. Bu kutsal güç peygamberlere mahsus olup onların zihnî bir çaba göstermeden vahiy bilgisine doğrudan ulaşmasını sağlar. Bilgi peşinde koşan öteki insanlar ise faal aklıla ittisâl edebilecek seviyeye ulaşıncaya kadar ilmi ve tecrübî birikimlerini arttırmak zorundadırlar. Bu zihnî çabaların sonucu ise faal aklıla ittisâl neticesinde küllî bir teoriye ulaşmaktır veya faal aklın feyzi, ilham ve aydınlatması ile orta terimin bulunması ve sonuçta üzerinde düşünülen meselenin tümel bir formüle bağlanmasıdır. İbn Sînâ, ittisâl konusunu müslüman zihnine yaklaştırmak için Nûr sûresinin

15. âyetinde geçen benzetmenin insan aklının aşamalarına işaret ettiğini ileri sürmekte ve âyetteki temas kavramıyla ittisâlin, ateşle de faal aklın kastedildiğini ifade etmektedir.

Bilginin imkânını faal aklın insan aklını aydınlatmasına bağlayan, dolayısıyla bilgi hadisesini bir yönüyle beşer üstü bir aydınlanma olarak gören Fârâbî – İbn Sînâ geleneğine karşılık İbn Rüşd, ittisâl doktrininin bu tür aydınlanmacı çağrışımını reddetmektedir. Ona göre faal akıl tamamen insandan bağımsız antik bir değer değil soyutlama sonunda zihnin tümel kavramlara ulaşip onlarla özdeşleşmiş halidir. İbn Rüşd'ün, objektif bilginin evrensel anlamda mevcudiyeti şeklinde anlaşılabilir olan bu açıklamasına göre ittisâl insan aklının küllî ve objektif bilgiye ulaşmasından ibarettir. Çünkü nazarı aklın işi soyut kavramlara ulaşmaktır. Artık maddesinden ayrılmış bu kavram sistemiyle hiç değişmeyen bilgisine ulaşılmış olmaktadır. Şu halde faal aklıla ittisâl, İbn Rüşd'e göre duyulur nesnelere ait cüz'î bilgi ve tecrübeden başlayarak akledilir formlara ait küllî bilgiye doğru yükselen bir sürecin aşamalarını belirleyen bir fiil, aynı zamanda bu aşamaların sonuncusunun adı olmaktadır.

İbn Bâcce'nin faal aklıla ittisâl konusundaki ısrakçı görüşlerini de eleştiren İbn Rüşd, kendi fikirlerini aydınlanmacı ve mistik ittisâl anlayışlarından ayırmak istemiş olmalıdır. İbn Rüşd, mutasavvıfların sözünü ettiği türden bir ittihadı benzettiği Fârâbî'den beri benimsenen bu ısrakçı ittisâl anlayışını, insanı tabii ilimler dairesinden çıkarıp bir olağan üstülükler dünyasına götürdüğü için hem yanlış hem de zararlı görmüş ve onun bu anlayışı Batı'da bilimsel düşüncenin gelişmesinde etkili olmuştur. İbn Rüşd, mistik bilgi kavramını felsefî araştırmanın konusu görmeyip özellikle kazanılmış bilgi kavramı üzerinde durmakta ve birincisi lehine ikinci yolu küçümseyenleri eleştirmektedir.

Filozofların "faal aklıla insan aklının kurduğu bağlantı" anlamında kullandıkları ittisâl kavramı tasavvuf sahasına geçildiğinde genellikle farklı mânalara gelmektedir. Hiçbir müslüman filozof "Tanrı ile bir olma, tek varlık haline gelme" anlamında bir ittisâl veya ittihadı söz etmemiştir. Hatta bu konuda İbn Sînâ, Yeni Eflâtuncu Furfüriyûs'un (Porphyrios) şahsında ittisâli "aynileşme" mânasında kullananları eleştirmektedir. Faal aklıla ittisâl eden insan aklı ferdiyetini koruyarak

"aklı müstefâd" şeklinde başka bir isim alır. Dolayısıyla ittisâl "fenâfillâh" veya "Nirvana" anlamında değildir.

Tasavvuf literatüründe ittisâl terimi de kullanılmakta ve bununla kısaca "Allah'tan başka şeyle meşgul olmama ve Allah'la süreklilikte birlikte olma" mânası kastedilmektedir. Felsefedeki ittisâl ile özellikle vahdet-i vücûd tasavvufundaki ittihad arasındaki en belirgin fark insana ait ferdiyetin yok olup olmaması noktasında kendini gösterir. Buna karşılık her iki sadadaki ittisâl fikrinde mutluluk ahlâkına ait ortak bir yan görmek mümkündür. Çünkü Allah ile ruhen ve fikren ittisâl halindeki bir sûfi ne kadar yüksek bir mânevî haz duyuyorsa faal aklıla ittisâl kuran filozof da aynı derecede yüksek bir mutluluğa ulaşmış olur.

BİBLİYOGRAFYA :

- Fârâbî, *el-Medinetü'l-fâzıla* (nşr. Albert Nasrî Nâdir), Beyrut 1985, s. 125-126; a.mlf., *es-Siyâsetü'l-medeniyye* (nşr. Fevzi M. Neccâr), Beyrut 1964, s. 32-35; a.mlf., *Risâle fi'l-'akl* (nşr. M. Bouyges), Beyrut 1983, s. 31; İbn Sînâ, *et-Ta'likât 'alâ havâşî Kitâbi'n-Nefs* (nşr. Abdurrahman Bedevî, *Aristo 'inde'l-'Arab* içinde), Kahire 1947, s. 95; a.mlf., *Avicenna's de Anima: Kitâbü'n-Nefs* (nşr. Fazlurrahman), London 1970, s. 235-236, 247-249; a.mlf., *eş-Şifâ' el-İlâhiyyât* (2), s. 370, 401; a.mlf., *el-İşârât ve't-tenbîhât* (nşr. Süleyman Dünyâ), Beyrut 1413/1992-93, II, 365-367; III, 244, 267, 270-275; İbn Bâcce, *İttisâlü'l-'akl bi'l-insân* (nşr. Ahmed Fuâd el-Ehvânî, *Telhîşu Kitâbi'n-Nefs* içinde), Kahire 1950, s. 102-118; İbn Rüşd, *Makâle: Hel yetteşlü bi'l-'akl'l-heyûlânî el-'akl'l-fâ'âl* (a.e. içinde), s. 119-129; a.mlf., *Telhîşu Kitâbi'n-Nefs* (nşr. Ahmed Fuâd el-Ehvânî), Kahire 1950, s. 72-73, 85-95; a.mlf., *Tefîr u Mâ Ba'de't-Tabî'a*, III, 1489-1490; Seyyed Hossein Nasr, *An Introduction to Islamic Cosmological Doctrines*, London 1978, s. 263-274; Mehmet Dağ, "İbn Sînâ'nın Psikolojisi", *İbn Sînâ: Doğumunun Bininci Yılı Armağanı* (der. Aydın Sayılı), Ankara 1984, s. 381-386; Mehmet Aydın, "İbn Sînâ'nın Mutluluk (es-Sa'âde) Anlayışı", a.e., s. 433-451; Mübahat Türker-Küyel, "İbn Sînâ'da 'al-Akl al-fâ'âl'in Kökleri", a.e., s. 603, 721, 725-727, 738, 743; a.mlf., "İbn Sînâ ve 'Mistik' Denen Görüşler", a.e., s. 769-790.

İHLAN KUTLUER

İTTİSÂLÜ'L-İ-AKL Bİ'L-İNSÂN

(اتصال العقل بالإنسان)

İbn Bâcce'nin
(ö. 533/1139)

bilgi, ahlâk ve mutluluğa dair
eseri.

Konusu itibariyle eser, Yeni Eflâtuncu felsefî literatürün Endülü's'te ortaya çıkmış önemli bir halkasını oluşturmaktadır. Yüksek bir felsefî zekânın ürünü olup